

Recenzja pracy doktorskiej mgr Rafała Szymanowskiego
„*Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki i Republiki Federalnej Niemiec wobec globalnego kryzysu finansowego po 2007 roku*”

1. Recenzja sporządzona na prośbę Wydziału Studiów Międzynarodowych i Nauk Politycznych Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
2. Praca doktorska mgr Rafała Szymanowskiego stanowi podstawę w postępowaniu w przewodzie doktorskim na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Nauk Politycznych Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
3. Promotorem pracy doktorskiej jest prof. dr hab. Maciej Walkowski.

Praca doktorska

Tytuł pracy i jej tematyka

Tytuł *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki i Republiki Federalnej Niemiec wobec globalnego kryzysu finansowego po 2007 roku* sformułowany został poprawnie pod względem merytorycznym i stylistycznym. Zachodzi zgodność pomiędzy nim a strukturą i treścią pracy, która nie nawiązuje ani nie wskazuje podobieństw do pozycji dostępnych na rynku wydawniczym i pod tym względem ma oryginalny charakter. Tytuł dysertacji wykazuje związek z nauką o polityce i administracją oraz jej naukami pokrewnymi – w szczególności z ekonomią. Praca nawiązuje do polityk publicznych ujmowanych przez pryzmat polityki gospodarczej i finansowej w powiązaniu z zarządzaniem publiczno-gospodarczym państwa. **Tytuł pracy** doktorskiej wyznacza zakres badań, wydaje się on należycie skorelowany ze strukturą pracy. Ponadto sam tytuł i treść pracy pozwalają orzec, że jest ona osadzona na szeregu (sub-)dyscyplin naukowych z obszaru nauk społecznych i ekonomicznych.

Struktura pracy

Praca zbudowana z 6 merytorycznych rozdziałów, wprowadzenia oraz elementów pomocniczych: wstępu, zakończenia, kalendarium globalnego kryzysu finansowego, bibliografii. Jej struktura jest właściwa pod względem merytorycznym oraz przyczynowo – skutkowym. Została ułożona zgodnie z przyjętą metodologią pracy lokującą się w historycznym instytucjonalizmie (punkty zwrotne oraz koncepcja zależności od ścieżki) oraz metodą badawczą wskazującą na studium przypadku i śledzenie procesu.

Praca zawiera trzy części ułożone logicznie: przyczyny..., polityka wobec..., konsekwencje.... W ich ramach wyodrębniono w zasadzie dwie ścieżki analizy, tj.

amerykańską oraz niemiecko-unijną. W rozdziałach występują komponenty: instytucji, procesu, kryzysu, sfer politycznej i ekonomiczno-walutowej, wymiaru krajowego i międzynarodowego, polityki ekonomicznej, monetarnej, publicznej, wielowymiarowej nierównowagi i nierówności.

Kolejność rozdziałów i treść na nie się składająca zachowują porządek i logiczny, i chronologiczny, zdeterminowany rozwojem procesu kryzysu finansowego. Rozmiary części pracy zrównoważone.

W odniesieniu do struktury pracy niedosyt budzą dwie kwestie:

- rozdział pierwszy zawiera podrozdział nr 5 Metodologia pracy. Przyjęcie takiego rozwiązania nie wydaje się udane, podobnie jak tytuł podpunktu 5.1. - Dwa studia przypadku..., Z kolei ppkt. 5.2. Metoda śledzenia procesu (s. 62 in) wprowadza w *process tracing* dla ukazania ciągu zdarzeń nie tylko podjętych w reakcji na globalny kryzys finansowy;
- brak podsumowań w rozdziałach dysertacji utrudnia czytelnikowi zebranie wniosków bardziej ogólnych, co z uwagi na bardzo bogatą faktografię byłoby rozwiązaniem bardzo przydatnym.

Podejście badawcze

Podjęty problem badawczy sytuuje pracę w nauce o polityce i ekonomii (ekonomii politycznej). Szczególnie w wybranych częściach, rozprawa posiłkuje się warsztatem nauk historycznych. Aspekty badań makroekonomicznych, ekonomii politycznej obecne są w całej pracy, także one silnie wykorzystują podejście komparatystyczne. Metody nauk historycznych wykorzystano głównie w częściach opisujących poprzednie kryzysy gospodarczo-finansowe. Autora pozytywnie odróżnia umiejętność pracy na źródłach i na tej bazie – również chronologicznie – prowadzenie wywodu. Trzymanie się kalendarium wydarzeń pozwoliło uniknąć nieuzasadnionych powtórzeń. W ramach nauk o polityce zauważane jest (uzasadnione) ciążenie w kierunku instytucjonalizmu, teorii władzy i wpływu politycznego, lobbingu. Analiza prowadzona na poziomie wewnątrzpaństwowym i unijnym oraz porównań międzypaństwowych poszerza ogląd oraz powinna pomóc racjonalizować wnioski czy optymalizować rekomendacje dla polityki europejskiej i polskiej (co Autor zawarł w ostatnich fragmentach pracy).

Metody badawcze

Praca mieści się w nauce o polityce i ekonomii, obejmuje swym zakresem: państwo, władzę i wpływ, instytucje, grupy interesu oraz gospodarkę ze sferami fiskalną i monetarną, finanse międzynarodowe, studia europejskie, procesy integracji.

Realizacja celu badawczego prowadzona poprzez analizę źródeł i literatury przedmiotu. Uwzględniono szeroką gamę uwarunkowań genezy i przebiegu kryzysów oraz wychodzenia z nich. Przedstawiono sposoby myślenia, szkoły ekonomiczne, racje stanu.

Autor zachował holizm poznawczy, który wyraża nie tylko skatalogowaniem czynników istotnych dla opisu badanego zjawiska ale i zastosowaniem zróżnicowanych metod badawczych przyporządkowując je do konkretnych zadań i części dysertacji. Mgr Rafał

Szymanowski zaliczył do nich: historyczną, wyjaśnienia genetycznego, analizy treści, statystyczną, porównawczą, komparatystyczną, instytucjonalizmu historycznego. Rzetelność analizy widać w prezentacji zagadnienia. Wielość wątków zauważalna jest we fragmentach mających charakter teoretyczno – metodologiczny i pogładowy. Metoda badawcza jest uznaną w nauce o polityce, wynika z charakteru badanego przedmiotu, wiąże się ze specyfiką źródeł. Okazała się skuteczna w praktyce badawczej i bardzo atrakcyjna poznawczo.

Założenia badawcze

Zgodnie z poprawnością metodologiczną, założenia badawcze sformułowano na początkowych kartach. Te fragmenty - Wstęp oraz Wprowadzenie – kreślą istotę problemu, przedmiot badań, ramy czasowe wraz z kontekstem historycznym, cele, hipotezy wraz z pytaniami, analizę struktury i metody badawcze.

Celem pracy jest kompleksowe zrozumienie powodów, przebiegu i mechanizmów wyjścia z kryzysów finansowych w USA i w UE. Perspektywa metodologiczno-poznawcza pozwala uznać, że praca ma charakter teoretyczno-porównawczy oraz analityczno-opisowy. Jej niekwestionowanym atutem jest zakres badań, głębia analizy, odczytanie, źródła, poziom refleksyjności. Mając na uwadze warsztat badawczy, to praca wpisuje się w najlepsze prace źródłowe, które niestety stają się coraz większą rzadkością. Praca została napisana na bazie bardzo licznych i zróżnicowanych materiałów o zasięgu krajowym, lecz przede wszystkim międzynarodowym w języku angielskim, jak i w niemieckim. Aparatura pojęciowa reprezentatywna dla wskazanych (sub-)dyscyplin i obszarów analizy, stosowana poprawnie i bez niezrozumiałych obcych naleciałości.

Założenia badawcze ulokowano we Wstępie, który obejmuje hipotezę główną i szczegółowe, pytania badawcze. Odnoszą się one do źródeł i przebiegu kryzysów, podejmowanych działań. Pytania nawiązują do przyczyn, do polityki wobec kryzysu, działań w rzeczywistości pokryzysowej, do skutków i kulturowo-społecznych uwarunkowań polityk narodowych i instytucji międzynarodowych. Można bez cienia wątpliwości uznać - z lektury hipotez - nastawienie badawcze. Mimo *proces tracking* odczuwalna jest aksjologiczno-poznawcza optyka. Wyraża ona krytycyzm wobec: odejścia od norm i zasad tzw. gospodarki mieszanej; zaburzenia równowagi, co przyniosło bolesne konsekwencje społeczne; krytycznego stosunku względem polityki finansowej banków i instytucji finansowych oraz braku stosownych rozwiązań po stronie (państwowych) instytucji strukturotwórczych i nadzoru finansowo – fiskalnego.

Okres badań obejmuje dekadę pomiędzy 2007 a 2017, jednakże z przyczyn poprawności badawczej sięgają one zdecydowanie głębiej. Praca bazuje na instytucjonalizmie historycznym, osadzając je na (sub-)dyscyplinach naukowych: na ekonomii politycznej i polityce gospodarczej. Do szczegółowych narzędzi badawczych zaliczyć należy punkty zwrotne, zależność od ścieżki, studium przypadku, śledzenie procesu. Pod tym względem nawiązuje do dobrej szkoły analizy historycznej, do pracy na źródłach. Zakres objęty analizą jawi się imponująco.

Autor – częściowo wbrew pierwotnej deklaracji - bardzo szczegółowo rekonstruuje ścieżkę dojścia do 2007 r. Uznając szereg wyjaśnień za niewystarczające, gdyż pomijały wymiar instytucjonalny i państwowy, podjął się tytanicznej pracy metodą historyczną odtworzenia nie

tylko biegu zdarzeń (co czyni w końcowym kalendarium) ale i pokazania logiki układania nowych relacji społeczno-gospodarczych, zdeterminowanych zachwianiem dotychczasowych równowag pomiędzy państwami i podmiotami pozapaństwowymi, sferą industrialną i finansową, sferą klasycznej ekonomii i kapitału, społeczeństwem i gospodarką.

Wprowadzenie swym charakterem wykracza poza zwykle zakreślane role, gdyż obejmuje elementy historyczne i teoretyczne, wyjaśnia istotę kryzysów finansowych i zmian politycznych na tle minionych globalnych doświadczeń (post-)kryzysowych. Zagadnienia te omawia się na tle ekonomii politycznej oraz nauk politycznych. Tekst zawiera aspekt historyczno-politologiczny oraz ekonomiczno-finansowy zmienne w poszczególnych częściach. Szczególnie w początkowych partiach widoczne jest nawiązanie do elementów teoretycznych, bowiem Autor wyjaśnia czym są kryzysy finansowe i jak należy do nich podejść w kontekście rozważań idei ekonomicznych, zmian politycznych, realnie istniejących kryzysów gospodarczych. Ciekawym rozwiązaniem jest wprowadzenie – już na tym etapie pracy – dwóch wymiarów analizy, tj. ekonomii politycznej oraz historycznego instytucjonalizmu. Dowodzi to – po szeregu latach przerwy – powrotu do traktowania ekonomii jako dającej się modelować rzeczywistości społeczno-politycznej oraz ujmowanie jej w powiązaniu z innymi instytucjami, w szczególności państwa oraz międzynarodowych. To ważna zmiana w naukowej mentalności polskiego środowiska. Jako kontynuację tych przemyśleń należy uznać rozdziały: pierwszy i drugi odnoszące się do przyczyn kryzysu w USA i w Europie. Mimo iż, jak zaznacza Autor, każdy z nich ma swoją przyczynę, to jednakże zjawiska: odejście od gospodarki mieszanej, przenoszenie gałęzi przemysłu poza własny kraj, finansjalizacja oraz prymat pieniądza nad działalnością produkcyjną i w szczególności nad ludzką pracą, wzmacniały problemy związane z nierównościami społeczno-ekonomicznymi oraz potęgowały wrażliwość tych gospodarek na globalne problemy i trendy. W odniesieniu do Europy nie tylko pula uwarunkowań pozostaje zdecydowanie szersza, ale i paleta interesów, liczba uczestników przetargów politycznych każe analizować zjawisko przez pryzmat instytucji unijnych i międzyrządowych relacji. Autor konsekwentnie podkreśla specyfikę kryzysu w Europie, jego odmienną wobec problemów amerykańskich. Dlatego też w tym rozdziale Niemcy nie grają pierwszoplanowej roli. Rozdział koncentruje się wokół euro, obszaru walutowego, Europejskiego Banku Centralnego, unii fiskalnej oraz pogłębiania procesów integracji walutowo-fiskalnej.

Autor trafnie identyfikuje (rozdział 1) przyczyny opisywanej sytuacji w USA, którą – mówiąc językiem nauczania społecznego Kościoła Katolickiego, można sprowadzić do niepoohamowanej żądzy posiadania (pieniądza) i oddziaływania poprzez niego. Stało się to możliwie wskutek przesunięcia sił pomiędzy modelami kapitalizmu, państwem i gospodarką, pracą i kapitałem (finansowym). Opisywana przez Autora gospodarka mieszana (np. s. 70) pozostawała gwarantem równoważenia relacji i minimalizowania niepożądanych skutków ubocznych w interesie społecznym. W tym kontekście (przynajmniej na gruncie amerykańskim), nie do końca można podzielić opinię Autora (np. 17) o wpływie polityki na gospodarkę, o ich błędnym charakterze i wzmacnianiu finansjalizacji gospodarki. Czy nie jest czasem tak, że polityka – nota bene od szeregu dekad – stała się funkcją polityki służącą realizacji jej interesów. Być może to gospodarka wpływa na politykę wymuszając na niej legitymizujące decyzje. Stając się narzędziem ekonomii, *polis* rozumiana jako suwerenna wspólnota obywateli, zdradza swą słabość. Dlatego też decyzje polityczne nie tyle były

błędne, co wpisane w inną logikę i w inną rację stanu. Dowodzi tego przecież opisywany w dysertacji proces dezindustrializacji, który z pewnością, mimo iż przyczyniał się do pomnożenia bogactwa, to przecież ani w USA ani w Europie nie służył ochronie wewnętrznego rynku pracy (wzrost bez zatrudnieniowy). Dezindustrializację można uznać za proces wymykania się rodzimego przemysłu bezpośredniemu oddziaływaniu narodowej polityki gospodarczej i społecznej. Postępujące nierówności społeczno-gospodarcze (s. 93 i n) są skutkiem drenażu zasobów narodowych i niemożliwości państwa do korekty nierównowagi płynącej z rynku (np. zmiany systemu podatkowego w kierunku ograniczenia progresji). Zależności te doskonale wyraził Alan Greenspan odwołując się do sił globalnego rynku (s. 68). Globalne powiązanie naoczne jest w kryzysie na kontynencie europejskim: agresywna polityka banków, niedokończone reformy scalania UGW, brak bezpośredniej kontroli nad walutą w której państwa się zadłużają (s. 95 in). Ciekawe jest ukazanie doktrynalnego sporu pomiędzy ekonomistami i monetarystami, i zwycięstwo tych pierwszych budujących EBC w „w oparciu o model Bundesbanku”. Z punktu widzenia pracy jest to ciekawy fragment, szczególnie w kontekście rozwoju instytucji, który to w dalszej kolejności determinuje charakter polityki (s. 138 in). Działania instytucji państwa oraz jego agent bardzo dobrze zostały zaprezentowane w części opisującej pakiet ratunkowy w USA, który obejmował np. wykup toksycznych aktywów finansowych, pomoc publiczną dla sektora bankowego, inicjatywy FED, pożyczki, dokapitalizowanie, polityka monetarna. Z kolei działania wobec innych państw potwierdziły dominującą rolę oferenta linii kredytowej, wpływania na politykę pieniężną oraz fiskalną całego świata. Dobitnie w opisie sytuacji wewnętrznej widać dramatyzm i *boksowanie* się polityki z ekonomią, zachwianie dotychczasowej zasady, że *kto płaci, ten żąda*. Czytając fragmenty o mocowaniu się Kongresu i FED, widać nie tylko różnicę na podwórku europejskim pomiędzy EBC a instytucjami unijnymi i państwami członkowskimi, ale także wewnątrzamerykańskie uwikłanie polityki (przykład Baracka Obamy). Kolejny raz Autor dowodzi opanowania warsztatu politologicznego skoncentrowanego na zagadnieniach władzy, wpływów, lobbingu. Nie są mu obce kwestie natury ekonomicznej, a odpowiedź na pytanie, dlaczego tego nikt nie przewidział, może kryje się w sporze pomiędzy *freshwater i saltwater economics*. W każdym bądź razie, kryzys ekonomiczny pozostawia po sobie skutki natury politycznej, wewnątrz krajowe oraz międzynarodowe (TTIP), a sposób, w jaki sobie poradzono z kryzysem, jest świadectwem wystawionym elitom politycznym nie tylko za sprawność realizacji polityki ale i za jej zaangażowanie na rzecz interesu społecznego.

O ile w USA zadziałała perspektywa gospodarki światowej, to – jak słusznie zauważa Autor – Niemcom przyświecała świadomość odpowiedzialności za UGW wraz z euro. Czyniono to także kosztem głębszych systemowych reform unii gospodarczej. Jest słusznym, że w dysertacji znajdują się fragmenty o dotkniętych kryzysem krajach Południa. Na bazie realizowanych instrumentów finansowych, ponownie zaprezentowano instytucjonalny wymiar oddziaływania poziomu unijnego na państwa narodowe dla realizacji interesu/wizji innego kraju unijnego.

Przyczyna kryzysu w USA leżała - w świetle ustaleń pracy - w odejściu od modelu mieszanego gospodarki. Zmiana modelu gospodarowania skutkowałą deregulacją w sektorze finansowym, połączeniem gałęzi bankowości, rozwojem równoległego systemu bankowego i w konsekwencji sekurytyzacją kredytów hipotecznych. W UE złożoność zjawiska była

bardziej wieloczynnikowa (kontekst narodowy i unijny) i pod wieloma względami była skutkiem niedokończonych reform rynków wewnętrznych. Stąd szereg sprzeczności – paneuropejskie megabanki zarządzane z perspektywy narodowej, niedokończone reformy instytucjonalne UGW, napięcia pomiędzy gospodarką a demokracją. W odbiorze zewnętrznym zachowanie USA i RFN było zasadniczo inne. O ile pierwszy zadziałał jako życzliwy przywódca i globalny pożyczkodawca, to RFN – niechętnie z uwagi na doświadczenia historyczne – weszła w rolę niechętnego hegemonu reagującego niekonwencjonalnie.

Bez wątplenia wkładem Autora jest określenie specyfiki statusu euro jako projektu politycznego, stąd zadeklarowano, że zostanie *uczynione wszystko, co trzeba*. Niestety w obydwu państwach zaburzone spójność wewnątrzpolityczną i utworowano drogę nowym radykalizmom polityczno-wyborczym. Dla politologa niezwykle ważne jest potwierdzenie poglądu, że euro jest *dzieckiem politycznym*, jedną z twarzy wspólnego projektu europejskiego. Pod tym względem to polityka wpływa na ekonomia i nadaje jej (czasami nieracjonalnego) uzasadnienia. Chyba także w tym kontekście można postrzegać narastanie rywalizacyjnych stosunków pomiędzy UE i USA. Inny wymiar zmian został zagospodarowany przez banki centralne odgrywające role polityczne bez podporządkowania demokratycznym procedurom. Nie podlegają im także minione doświadczenia historyczne, które – jak twierdzi Autor – zadziałały zarówno w RFN, jak i w USA.

Sposób prezentacji zagadnienia

Dysertacja oraz jej prezentacja są czytelne i przyjazne w odbiorze. Zachowano należy dystans do treści, zawsze wiarygodnie udokumentowanej. Formułowane sądy są ścisłe i logiczne. Wnioski wynikają z treści i służą weryfikacji hipotez badawczych, spełniają kryteria merytorycznej poprawności. Autor prezentuje własne opinie, czym dowodzi i krytycyzmu, i rozeznania oraz szerokich kompetencji intelektualnych.

Prezentowana w pracy analiza jest wielopłaszczyznowa i wielowątkowa, obok aspektów historycznych i treści realizowanych w ramach metody genetycznej, statystycznej, obecna jest warstwa politologiczna i ekonomiczno-finansowa. Autor dowodzi oczytania i umiejętności systematyzacji informacji wraz z formułowaniem zaleceń (skonkretyzowanych dla Polski).

Warsztat pisarski

Praca, wraz z przyjętą koncepcją narracji, dowodzi opanowania rzemiosła pisarskiego. Klarowny język przekazu udało się połączyć z wiernością źródłom obcojęzycznym i ich lingwistyczną właściwością. Autor stosuje poprawną formę przypisów przy cytowaniu pierwszym i w formach skróconych. Przypis dolny spełnia funkcję dokumentacyjną, polemyczną i poszerzającą przekaz. Bibliografia sporządzona poprawnie.

Szata graficzna

Praca zawiera tekst, wykresy, tabele, rysunki, kalendarium. Ich dobór jest poprawny, wspomagają odbiór treści. Rozmieszczenie treści na stronach właściwe, zachowane proporcje pomiędzy tekstem, a przypisami. Schludny obraz pracy pomaga przyswajać treść.

Literatura

Podstawą książki jest bardzo bogata baza źródłowa (przepisy prawa, dokumenty instytucji w USA i RFN, liczne raporty, analizy, zestawienia, wywiady, publikacje zwarte, materiały prasowe, *working papers*, wywiady). Wykorzystane w pracy źródła zostały właściwie wyselekcjonowane i zebrane. Dokumentują dorobek najważniejszych ośrodków naukowych i akademickich oraz wybranych naukowców. Literatura obejmuje publikacje polsko - i obcojęzyczne, reprezentuje nauki humanistyczne, społeczne, ekonomiczne. Jest ona zróżnicowana względem autorów, tematów, roku wydania, języka i kraju pochodzenia. Szczególnie na podkreślenie zasługują źródła: Kongresu USA, FOMC, publikacje agencji, dokumenty banków i instytucji centralnych, dokumenty MFW, KE.

Znaczenie pracy dla dorobku polskiej politologii i polityk publicznych

Praca przedstawia bardzo istotną wartość naukową wynikającą z podjętego tematu oraz zakresu analizy: studia na źródłach, na bogatej gamie dokumentów, na bardzo bogatej i zróżnicowanej literaturze.

Dysertacja przyczynia się do rozwoju polskiej nauki o polityce, ekonomii politycznej poprzez zasilanie jej funkcji opisowej, wyjaśniającej. Wartość publikacji wynika z kilku czynników: po pierwsze angażuje się w temat ważny i aktualny, w Polsce wbrew pozorom w taki sposób dotychczas nie publikowany, zestawia dwa odmienne *case study*, stosuje metody historyczno-politologiczne nie tylko do zobrazowania przebiegu zjawiska ale i – ukrytego przed zwykłym czytelnikiem – wyjaśnienia kontekstu instytucjonalno-politycznego. Autor formułuje własne opinie, krytyczne uwagi odnoszące się zarówno do przedmiotu badań ale i cudzych ustaleń naukowych.

Praca stanowi podsumowanie dotychczasowych badań po obydwu stronach oceanu i jednocześnie tworzy grunt do dalszych dociekań w Polsce. Szczególnie wyniki ustaleń powinny być przydatne nie tyle bankom (centralnym), co instytucjom państwowym dla wzmocnienia nad nimi nadzoru.

Praca będzie miała zastosowanie dydaktyczne na kierunkach powiązanych z politykami ekonomicznymi, z europeistyką, ze stosunkami międzynarodowymi, z bezpieczeństwem (ekonomicznym).

Ocena pracy

Praca jest reprezentatywna dla nauki o polityce i ekonomii politycznej. Na tym gruncie ujawnia się kompetencja Autora. Wyróżniają ją: zakres podjętych badań, złożoność analizowanego zagadnienia, sposób prezentacji, baza źródłowa, nakład pracy. Badania oparte na analizie: zawartości treści literatury prymarnej i sekundarnej; procesu decyzyjnego krajowych i międzynarodowych instytucji politycznych, gospodarczych i finansowych;

szczegółowych polityk publicznych; procesów i zjawisk ekonomiczno-społecznych; europeizacji i globalizacji. Autor osiągnął cel przechodząc przez wszystkie etapy procesu badawczego i wyartykułowanie zapytań. Dobrze się stało, iż niektóre wnioski były i dla Niego zaskoczeniem. To bardzo ważna konstatacja w czasach, w których przebijają się pozytywizm faktów czy - na limitowanych stronicami pracach naukowych - banalne sfalsyfikowane hipotezy. Pytania weryfikowano prawidłowo posiłkując się metodami i narzędziami badawczymi. Sam proces badawczy zaprezentowano przekonująco, chociaż wiemy za Francis'em Bacon'em, że „...nigdy żadna wiedza nie została przedstawiona w porządku, w jakim powstawała”.

Ocena końcowa

Przedstawiona do recenzji dysertacja **w pełni spełnia wymogi prawne i środowiskowe dla prac naukowych na stopień naukowy doktora**. Sposób, w jaki mgr Rafał Szymanowski uporał się z problemem badawczym zasługuje na szacunek, a uzyskany i wynik, i całościowy obraz pracy na **wyróżnienie**. Fakty te uzasadniają jej rekomendowanie do dalszego postępowania przed stosowną Komisją na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM.

Życzę Panu magistrowi Rafałowi Szymanowskiemu pozytywnego zakończenia procedury doktorskiej.

Recenzję sporządził dr hab. Krzysztof Szewior

Wrocław, w dniu 30 kwietnia 2019 roku.